

ТРУДОВИ ПРАКТИКИ ВЪВ ВСЕКИДНЕВИЕТО НА БЕСАРАБСКИТЕ БЪЛГАРИ

Соня Средкова

WORK IN THE EVERYDAY LIFE OF THE BESSARABIAN BULGARIANS

Sonia Sredkova

Abstract

The article is focused on everyday work in post-socialism as a part of anti-crisis strategies ensuring a „normal“ (sufficient) standard of living in Bessarabia. The study reviews old and new labor practices as well as other opportunities for extra earnings.

Among them are: imposing constraints by shrinking the consumption and denial of improvement and development in everyday life, labor in the informal sector, home agricultural production and farming, suitcase trade, etc. The labor migration and foster care as other sources of income are also discussed. All of these activities were relevant in the first decade of the new century, a period characterized by dynamic political and economic changes, uncertainty, and impoverishment of households.

Key words: *informal economy, labor practices, everyday life, foster care, labor migration.*

Бесарабските българи са обект на засилен интерес от страна на широк кръг изследователи в периода на постсоциализма. (Грек, Червенков 1993; Думиника 2014; Киссе 2006; Пимпирева 2012; Матанова 2012; Средкова 2012). С отварянето на границите и облекчаването на достъпа до региона българската диаспора стана „видима“ и за международната научна общност. Това изследване се базира на теренни проучвания, направени през първото десетилетие на 21 век в следните райони и селища на Украйна: Тарутински – Евгеновка, Ложанка, Бородино, Богдановка, Виноградовка, Ровно, Красное, Петросталь; Болградски – Вайсал, Хасан Батър, Пандъклия, Болгарийка; Арцизки – Делен, Задунаевка, Каменка и Молдова: Тараклийски – Валя Пержей, Твардица, Кайраклия, Кортен, Комратски – Комрат, Кирсово; Чадър-Лунгски – Копчак¹.

¹ Теренната работа бе осъществена в рамките на изследователските проекти „Бесарабските българи в постсъветското пространство. Култура, политика, идентичност“ и „Българските преселници в Бесарабия и Таврия – традиции и идентичност“, финансирани от ФНИ на МОН.

Ще представя някои основни дейности от трудовото всекидневие на българите в Бесарабия в периода на постсоциализма. Трудът в различните му измерения и практики е вътъкан във всекидневието (Рот 2003: 19) Разказите на респондентите за него и трансформациите му бяха неизменна част от биографичните и тематичните интервюта, направени по време на теренната работа през 2005–2006 и 2009 г. Те са в основата на текста, като се открояват както стари трудови практики, които се прилагат в новия икономически контекст, така и нови, непознати преди. Динамиката на политическите и икономическите процеси разчупва съществуващите в Съветския съюз стереотипи, разрушава насадени от съветската система представи, придобивки и позиции и създава нови възможности за труд и реализация. В условията на постсъветска трансформация се разширяват хоризонтите в пространствен план, трудно преодолими при предишния режим.

Оформянето на независимите държави Украйна и Молдова е съпроводено с преход от централизирана към пазарна икономика и съпътстващи промени във всички области на живота. Бесарабските българи споделят убеждението, че животът им е протекъл в перманентна криза и са привикнали към нея. Позицията им на малцинство при сравнително динамичната смяна на упревящи общности и режими за сравнително кратък исторически период моделира гъвкавост и адаптивност към промените и изработване на адекватни стратегии за оцеляване. Кризата се възприема като част от всекидневието. Според едно от популярните определения „кризата е явление или съвкупност от явления в личен и обществен план, нестабилно състояние, засягащо личност, група или цялото общество“². По-конкретно икономическата криза, настъпила след 2007 г. в световен план е репетитивна, или постоянна за двете бивши съветски републики в постсъветския период и следва типичния за феномена модел с ниски нива на търговията и инвестиционната дейност, съпроводени с високи нива на безработица и инфлация, резултиращи в политическа нестабилност. Накратко същността на кризата се изразява в големия дисбаланс между производство и потребление. Разгледаните тук трудови практики могат да се разглеждат като част от антикризисните стратегии за осигуряване на приемлив жизнен стандарт на местното население.

Отколешна стратегия за справяне с кризисната ситуация е поставянето на ограничения за членовете на домакинството чрез **свиване на потреблението на стоки и услуги** и отказ от благоустройства. Отоплението на газ при повечето домакинства в Бесарабия е само спомен, от който са останали инсталациите, както често споделят респондентите. Цената на услугата варира от 1200 до около 2500 леи на месец, което е непосилно за повечето домакинства, поучаващи ниски и нередовни заплати и малки пенсии. Част от домакинствата „си припомнят“ употребата на *тезека* (говежди екскременти, примесени със слама), особено в най-студените зимни месеци. Проблемите с отоплението на-

² <http://bg.m.wikipedia.org>, последно посещение на 07.07.2018.

лагат и сезонен ангажимент на детските заведения, които работят при затопляне на времето през пролетта и лятото, и затварят в началото на месец ноември. По същите причини, за да бъде по-евтино строителството, в някои случаи не се използват новите строителни материали, а се предпочитат по-евтините и традиционни като *чамур* (кирпичени блокове, омесени с рязана слама). Те се притотвят обикновено от членовете на домакинството или близкия родствен и съседски кръг. Не е необичайно съчетаването на строителство с чамур, алуминиева дограма със съвременни щори и покрив от камъни. Ограниченията и икономииите, популярни и като „стягане на коланите“ са основна, първостепенна по важност стратегия за преодоляване на кризисните моменти, както в България (Димова, Радева 2006: 28), така и при бесарабските българи.

Неформалната икономика има важна роля като източник на доходи за българите в Бесарабия. Икономическото реструктуриране в постсоциалистическите страни води до мащабна загуба на формални източници на заетост и нарастващ натиск върху мъжете и жените в търсене на алтернативни начини за издръжка на себе си и на своите семейства (Димова, Радева 2006: 23). Недеклариранят труд може да се степенува на три нива в зависимост от своята динамика: 1. ниско ниво на недеклариран труд, 2. средно ниво на недеклариран труд, 3. високо ниво на недеклариран труд (Лулева 2008: 53–67). Бившите съветски републики Украйна и Молдова се вписват в последната трета група (Хоткина 2002: 2, цит. по Лулева 2008: 53). Ако вземем предвид широкия спектър на икономическата неформалност в него влизат различните видове домашно производство, дейностите „направи си сам“, доброволният труд в различни организации, трудът без договор и социална осигуреност, сезонният, временният, вечерният, неделният труд срещу заплащане на ръка, укриването на доходи, корупцията, неоставящите следи икономически сделки и др. (Чавдарова 2001:13). За отбелязване е, че неформалната икономика винаги съпътства екстремните обществени ситуации, тъй като носи в себе си противоречието между формални правила и социални норми (Чавдарова 2001: 13). В нея се вписват онези дейности и операции, които се регулират преди всичко от споделени в рамките на дадена общност или група норми и ценности. В тази връзка ще отбележа колебливата динамика на мъжката и женската активност в неформалния трудов пазар. Първоначално мъжете преобладават в неформалния сектор, но постепенно се налагат и жените в полето на неформалната заетост, като често настъпват обрати и в някои селища жените доминират в сектора (особено в българо-гагаузките села на Молдова). Обичайна практика е съчетаването на неформална с формална трудова заетост, за да могат към „сигурните пари“ на формалния труд да се надгради печалбата от неформалния с цел осигуряване на приемлив или нормален стандарт на живот.

Към неформалната икономика може да се отнесе и **домашното стопанство**, което осигурява продукти, необходими за домакинството, и допълнителни доходи от пазарната реализация на допълнителната продукция. Производството и свръхпроизводството на хранителни продукти се насочва и към семействата

на отделените се деца, които разчитат на домашните провизии, за да покрият другите си текущи разходи или да си позволят предприемане на по-големи инвестиции, най-често за придобиване на жилище. Изследователи свързват домашното производство със социализма, както с идеята за колективизъм, така и с икономиката на дефицита и нискокачествените продукти на хранителната промишленост, които принуждават хората сами да произвеждат в домашни условия по-голяма част от храната, която им е необходима (Смолет 1986: 96). За разлика от социализма обаче, когато натуралното производство е функция на дефицита, то след краха на системата при свободен пазар, натуралното производство става функция на бедността (Смолет 1986: 100). Широкото разпространение на малки частни, семейни домашни стопанства, в които хората отглеждат плодове, зеленчуци, животни и птици за собствено потребление, е показател за откъснатостта на по-голяма част от населението от официалния пазар и намирането на убежище в натуралното стопанство и консумацията на продукти собствено производство. Отскоро т.нар. „икономика на бурканите“ се практикува и от по-заможните домакинства, за които това е начин за гарантиране на по-високо качество на продукцията и по-натурални храни (еко, био производство) (Смолет 1986: 102). В домашните стопанства работят и мъжете и жените. Наблюдават се промени в традиционно практикуваното разделение на труда в задълженията и отговорностите на двата пола. Причините са свързани с трудовата мобилност на значителна част от трудоспособното мъжко население, което води до допълнително натоварване на жените. Те поддържат домашното стопанство, ръководени не толкова от свободен избор, а от принуда и липса на алтернатива за работа и доходи и за да се намали рискът от бедност. Женският труд е продължителен и ефективен, като се опира на традиционни практики, техника и очаквани добри резултати. Възрастните стопанки се грижат сами за градините си, в много случаи отглеждат втора реколта и заделят голяма част от продукцията за семействата на децата си. Обичайният седмичен дял за семейството на отделило се дете е *самун* хляб, около килограм извара, сирене и домашна птица (П.С. ж., 50 г. Пандаклия).

Домашното хлебопроизводство продължава да е актуално и да преобладава при повечето семейства, както по икономически подбуди, така и поради културната вграденост във всекидневието и неговите дейности. Полученото от колхоза зърно се мели на брашно, а триците (*пaтpубитe*) се дават на животните. Оползотворяването на всички продукти е свързано с приемствеността от традиционното стопанство и затворения цикъл на производството. Осигуряването на хранителен резерв е важен стимул за бесарабските семейства. Запасяването с храна може да се приеме като реакция на травматичната памет на възрастното поколение за „галадовката“ (големият глад през 30-те г. на XX век) в Бесарабия.

Отглеждането на млечни животни (предимно крави) е важна част от домашното стопанство, но на местно ниво се възприема като женско бизнес предприемачество. То е основен източник на доходи за жените, които са безработни

или млади пенсионерки. Те стават рано, правят сметана, извара, сирене и поемат към пазарите в по-големите селища – Болград, Измаил и други, като разчитат както на редовни клиенти, така и на случайни купувачи и бързо реализират продукцията си. Повечето жени имат висока самооценка за трудовите си способности, а най-работливите се оприличават с популярната от съветско време селскостопанска техника – „трактор“, „комбайн“ и т.н. Местният фолклор изобилства с подобни примери, като в повечето случаи се счита, че трудолюбието и предприемчивостта са наследствени и се предават по женска линия. Част от отглежданите в домашното стопанство животни се предлагат на изкупвачи периодично, за да се папълни семейния бюджет или се продават на пазарите в близките градски центрове. Типична гледка е пред портите на дома да се излагат мостри от домашно произведените зимнина, мед, вино, плодове и т.н., които чакат купувачи. Цените са по-ниски в сравнение с тези на близките пазари. Обикновено се разчита на редовни клиенти, ниски цени и епизодично търсене.

Като цяло домашното стопанство е изключително важно и приоритетно за селските икономики, особено при стагнация и криза. Чрез него се смекчава бедността, гарантира се сигурност за физическото оцеляване на семействата, подпомага се бюджета на домакинствата, възлагат се очаквания, тъй като то е неизменна част от семейните планове.

Всяко от проучваните селища, в зависимост от природните дадености, поминъка и традициите в производството, има свой специфичен продукт, с който се вписва в пазарната ниша. Например Валя Пержей е селище, добило популярност с качествен разсад в цялата страна (Молдова). За значителна част от жителите му това е семеен бизнес, в който се включват всички членове на домакинството. Инициативата е на българите, а по-късно и с по-слабо участие се включват молдованите (м., около 35 г. Валя Пержей). В края на януари и началото на февруари започва подготовката, оформянето и отоплението на парниците, и грижата за растенията чак до реализацията на продукцията. Чрез продажбата на подготвения разсад (около 300 жени от селото го продават на пазара в Чадър Лунга), а след това и на готовите зеленчуци, по-крупните производители осигуряват издръжката на семейството си през цялата година и натрупват средства за разширяване и разнообразяване на бизнес начинанията, като внедряват нови култури и технологии, непознати в региона. Други предприемчиви жители в селището развиват успешна търговия с произведеното от тях сирене, като го продават на доста високи за местния пазар цени – около десет долара за килограм. Винопроизводството е важен селищен поминък с реализация в цяла Молдова. Подобни модели са характерни и за останалите селища. Ложанка (Украйна) е емблематичен пример за качествено козе сирене, което е предназначено за западноевропейските пазари и особено Германия. Кирсово (Молдова) е марка за качествени зеленчуци (лук, салати), Каменка (Украйна) – на есенни плодове, за които голяма заслуга има местният кмет агроном, а Делен – на добри музиканти, които свирят по събития в цялата страна и си осигуряват сравнително добри допълнителни доходи.

Друг източник на средства, който се вписва изцяло в неформалния труд, е **куфарната търговия**, чрез която се запълва дефицита в някои пазарни ниши за определен времеви период. Първоначално българите, както и представители на другите групи в Бесарабия, изнасят и продават в Румъния селскостопанска стока и „запаси“ от съветско време – основно електроуреди, детски играчки, канцеларски стоки и др. Покрай търгуването в т.нар „румънска кампания“ в граничното селище Джурджулещи се образува търговски център и продавачите получават добър доход от продажбите на арпаджик, вино, бързовари и др. през 90-те години на XX век (Чуфарличева 2006: 330). Пазарната ниша постепенно започва да се запълва, но „румънската кампания“ се оказва една от знаковите краткосрочни антикризисни стратегии. В изследване по темата за куфарната търговия „дейците“ на процеса се определят като социални актьори, които живеят през държавната граница, а постоянното и преминаване е свързано не само с икономическа полза, а и придобиване на социален статус (Асенов 2017:111). Дейността може да се разглежда като краткосрочна трудова мобилност, която е нерегламентирана и комерсиална. При този тип трудова дейност пътуванията са периодични, те са свързани не с продажбата на собствен труд и печалбата се формира от разликата в цените на стоките в различните страни. Реализацията и вида на продукцията от куфарните търговци се отличава със специфичност за страните към които е насочена в зависимост от местните дефицити. В България например се реализират основно лагери и авточасти, което кореспондира пряко с преобладаващия автопарк от съветски коли в началните години на постсоциализма, а в Сърбия и Македония се залага на потопаеми водни помпи. В зората на куфарната търговия участниците създават мрежи по места, които улесняват дейността им и ускоряват натрупването на печалби. Куфарните търговци постигат сравнително бързо финансово замогване, което реализират като подобряват условията на живот (реновиране на дома, обзавеждане, ново строителство) или инвестират натрупания капитал отново в сенчестата икономика, по-рядко в легален бизнес за придобиване на нови приходи. Пиковите моменти на куфарната търговия отминават поради изчерпването на търговските запаси от съветско време и разширяващия се конкурентен свободен пазар, но не е изключено да се активират отново при появата на дефицити и свързаните с тях потребители.

Трудовата миграция е сред най-популярните стратегии за справяне с безработицата и осигуряване на доходи и приемлив жизнен статдарт. Тя също в значителна степен е част от неформалната икономика, тъй като повечето мигранти са работили или работят без трудови договори в определен етап от трудовата си биография. В няколко по-ранни публикации (Средкова 2014а; Средкова 2014б, Средкова 2012) съм проследила причините, дестинациите и резултатите от трудовата мобилност на българската диаспора в Украйна и Молдова. Повечето хора, особено по-младите, приемат миграцията като „естествен етап“ от жизнения си път и като културна норма (Колева 2002: 45) в търсене на сигурност за себе си и най-близките си родственици, с които са обвързани.

Мигриралите в млада възраст по-често прилагат стратегията на дългосрочно заселване в страната приемник, което е тенденция в световен мащаб. Сезонна и по-скоро оказионална, подобно на ситуацията в България (Лулева, Беновска, Недин 2018) и други бивши социалистически страни, е миграцията, свързана с работа в селското стопанство или строителството. Ако се спрем на едно от изследваните селища, например Красное (Украйна) – типичен еталон за мигрантски потоци, то жителите му – мъже и жени, масово се занимават със сезонен селскостопански труд в Белгороднестровск и близките селища около него. Българите са по-склонни към трудова миграция в сравнение с представителите на националните мнозинства в Украйна и Молдова. Бесарабските българи от Молдова са по-активни трудови мигранти в сравнение с тези в Украйна. И днес мнозинството реални и потенциални мигранти споделят убеждението, че миграцията е преходна ситуация, породена от желанието за по-добър живот и сигурност на семействата. Мигрантите често трансферират средства по неформален път като използват социалните мрежи и други канали. Изпратените по банков път средства подпомагат сериозно платежните баланси и на двете страни, като са сред основните икономически фактори в тази посока. В Молдова например те са 30% от брутния вътрешен продукт за 2005 г. и са в размер на 1 млрд. долара. Изследователите отчитат значението на мигрантските пари в социален план за страните по произход, тъй като те облекчават социалните системи на държавите, които ограничават кръга на изплащаните помощи. Трудовата миграция продължава да е сред водещите антикризисни стратегии и в двете държави, като се отчитат периоди на покачване и лек спад в нейната интензивност, по-дълъг проучвателен период в избора на дестинация и по-дълготраен очакван ефект (чрез пенсионно осигуряване и добри инвестиции – в имот, обучение и т.н.).

Придобиването на земя е сред приоритетните инвестиции на заможните стопани и предпочитана антикризисна стратегия за осигуряване на по-спокойно бъдеще на семейството. Респондентите, особено от по-възрастното поколение, свързват постсоциалистическите промени със запустяването на голяма част от плодородните земи като едновременно отчитат, че съветската система е отучила хората да работят (м., 40 г., Делен).

Деколективизацията в постсъветското пространство протича по различен начин в сравнение с другите бивши социалистически страни като земята не се реституира, а се разпределя на квоти, които се изчисляват в хектари (Янчева 2017: 8) според трудовия стаж на бившите колхозници и вида на труда. Това води до силна разпокъсаност на земята, до по-традиционни методи на обработване и повече проблеми, свързани с поскъпването на горивата, липсата на модерна техника и т.н. Новите условия предизвикват появата на нови колективни обединения, в които всеки си знае къде се намира неговата земя, но тя се обработва колективно (Н.И. 50 г., Делен). Част от тях наследяват или откупват материалната база и годния инвентар на някогашните колхози. Новите обединения, наричани кооперации и агрофирми, обикновено се стремят да поддържат същите сектори, както в миналото. Например в едно от големите селища в Мол-

дова – Валя Пержей, се основава агрофирма, която през 1998 г. обединява 6200 ха обработваема земя и наема около 2300 работника. С доза условност може да се каже, че в Молдова земята остава по-укрупнена, в някои селища се запазват и колхозите, съответно и определени работни места, а в Украйна земята е по-разпокъсана. В село Ивановка например, земята се обособява на много участъци, които се обработват от около десет, петнадесет човека, а в село Делен се формира голямо фермерско стопанство, начело с председател, което много напомня за колхозите и тяхното управление (О. В, ж., 50 г.; С.А., ж., 93 г., Н. Ивановка). Стопаните получават по 15 % от реколтата на хектар като всеки притежава по 2 ха обработваема земя (С.А., ж., 93 г. Н. Ивановка). Или средно от стопанството *дават по 200 кила ечемик, 300 кила жито, семе по 100 кила* (О.С, ж., 50 г. Н. Ивановка). Почти във всички посетени села бивши ръководители или кадри на колхозите, т. нар. ядро на бившия политически местен елит (понастоящем нов икономически елит), които имат капитал и познания, навлизат в аграрния сектор и стават крупни арендатори. Те се ползват с подкрепата на местните власти, имат големи мрежи на влияние и широк достъп до информация. Така земята в по-голямата си част се контролира от бившата номенклатура, която в миналото е част от важни структури с контрол върху пазарите (срв. за България – Джордано, Костова 1997: 139). Първите едри фермери в българските села на Бесарабия се появяват в началото на 90-те г. на 20 век и получават по 20 ха земя в аренда, като мнозина залагат собственост, за да получат кредит за закупуване на селскостопанска техника (Киссе 2006: 187). Много са примерите за такъв тип семеен бизнес, в който участват не само членовете на семейството, но и близки родственици, като роднинските структури са основа на предприемаческото съдружие, а то позволява да се реагира бързо и да се намали рискът при променливата пазарна ситуация (Средкова 2012: 297). Сред класическите примери може да се спомене как спечелилият офертата избира работници от средата на по-широката родствена група (вкл. братовчеди) и приятелския кръг и само ако някой от тях не е на разположение или се изисква специална квалификация, се наемат работници отвън. При по-голям мащаб на поръчката се осигурява сезонна или целогодишна работа за представители на селищната общност. На подобен принцип е организирал бизнеса си арендатор от село Нова Ивановка, който взема сградата на колхоза в началото на приватизацията, подпомогнат от баща си, работил дълги години като агроном на същия колхоз. Арендаторът купува мелница, прави цехове и завод за хляб в близкия град и построява магазини във всички околни селища (м., около 50 г. Новая Ивановка).

В последните десетина години се наблюдава постепенно увеличаване на обработваемите площи в Украйна и Молдова, намаляване на пустеещите земи, емблематични за началото на прехода, и разрастване на чуждите инвестиции – немски към селищата в които са преди са живели немски колонисти, или турски в селищата с гагаузки население.

Сравнително отскоро набира популярност и една нова практика чрез която семействата на безработни си осигуряват доход, а именно **полагането на при-**

емна грижа. Големите необитаеми къщи в селата се оказват подходящ ресурс за получаване на статут на приемно семейство. В тази връзка ще отбележа, че в бившите социалистически страни се прилагат експедитивни мерки за развитие на приемното родителство, алтернатива на интернатната институционализирана грижа, типична за предишния режим. Приемното семейство дава първична социализация на децата, за която основна роля имат родителите и която е дефицитна при децата, отглеждани в институции.

Приемната грижа е добре установена практика в Западна Европа и когато се представя в страните от бившия Източен блок, има стремеж да се следват западните модели за приемно родителство, които носят западни нагласи. Първоначално интересът е насочен към семейства от средната класа – млади двойки добри професионалисти. Хората, които работят в приемната грижа обаче, бързо осъзнават, че определена целева група има интерес да работи за приемното родителство. Това са безработните и по-младите пенсионери – нещо, което е характерно и за България. Според специалисти в страните от бившия Източен блок (особено бившите съветски републики), информационните кампании, базирани на по-съвременни технологии – интернет и фейсбук, може да не окажат влияние върху хората, които в действителност са склонни да осиновяват деца или да станат приемни родители. Това е така, защото те нямат достъп до технологиите и живеят в малки населени места. Регионалният офис на УНИЦЕФ за Централна и Източна Европа и ОНД и организацията Лумус дават информация, че от петнадесет страни, предприели инициативи по повод кампанията за превенция на настаняването на деца до три годишна възраст в резидентна грижа, осем държави, между които Украйна и Молдова, отговарят на условията за постигане на напредък в близките години³. Украйна и Молдова се отличават със своя специфика по отношение на приемната грижа на национално равнище. Украйна е разработила национална стратегия, за да се предотврати лишаването от родителска грижа. В нея са включени политическа рамка за трансформиране на системата за социални услуги за деца и по-ефективно оказване на подкрепа за семейството. Молдова оценява актуалната схема на приемна грижа като предоставя факти и препоръки за нейното разнообразяване особено за деца до три годишна възраст⁴. И в двете страни се повишава качеството на приемната грижа, като се осигурява гъвкава подкрепа на семействата чрез консултации и помощ в натура веднага след настаняването на децата в новия им дом; работи се за осигуряване на система от доставчици за подпомагане на приемните родители, което е свързано и с осигуряването на нови работни места. Напоследък се наблюдава по-голям напредък по отношение на приемната грижа в Молдова. За това говори и фактът, че има значително повече данни и публикации по темата, в сравнение с тези за Украйна. В Молдова е значителен броят на изоставените деца, лишени от

³ <https://unicef.bg>assets>press> Кампания за превенция на настаняването на деца до 3 годишна възраст в резидентна грижа. Доклад за напредъка 25.07.2012

⁴ <https://www.unicef.bg>assets>press>

родителски грижи, които живеят в домове или при роднини, защото родителите им са напуснали страната, търсейки работа в чужбина⁵. Въпреки че Молдова е най-бедната страна в Европа и през изминалите години е в хронична политическа нестабилност, там постепенно намалява броят на децата, отглеждани в институции и расте броят на децата в приемна грижа, който за кратко се увеличава с 260%⁶. През 2007 г. Молдова поема ангажимент в срок от пет години децата, отглеждани в институции, да намалееят с 50 % за сметка на децата, гледани в приемни семейства. През 2015 г. децата, обект на институционална грижа са редуцирани от 12000 на 2214, а институциите в тази връзка са намалели от 67 на 35⁷. Интересен и добре работещ в молдовски условия е например моделът за групов приемна грижа, при който в едно приемно семейство се отглеждат от 3 до 7 деца, включително биологичните деца на приемните семейства. Държавата подкрепя приемните семейства не само като заплаща труда на приемните родители, но и като покрива режийните разходи на домакинствата. Законодателството на Молдова позволява на приемните родители да упражняват и друга професия, ако желаят. В Украйна положението е доста по-различно и сложно не поради нежеланието на ангажираните с проблема децата да преминат от отглеждане в институции до обгрижването им в приемни семейства, а поради ситуацията в страната. Над 80% от децата в социални домове са настанени там от биологичните им родители. Усилията на властите се насочват приоритетно към преодоляване на последствията от военните действия в Източна Украйна и обгрижването на деца с ХИВ вирус. В Украйна е висок процентът на родените с вируса деца, затруднено е снабдяването с антиретровирусни лекарства, и е значителен броят на лекарите, които отказват да лекуват деца с ХИВ⁸. Въпреки всичко интересът към ангажираните с приемна грижа расте, особено от страна на хората в селата, които разчитат на домашното стопанство, освен на получените средства от държавата за полагането на тази грижа. За разлика от тях градските семейства по-рядко се решават да предлагат приемна грижа. Причините са финансови – те не са сигурни, че заплащането от държавата за тази дейност ще покрива нуждите на домакинството им. Любопитен щрих към темата за приемното родителство е, че част от бесарабските българи, установили се в България, проявяват траен интерес към приемното родителство и кандидатстват за такива позиции⁹. Временното отглеждане на деца създава почти неотменно силна емоционална обвързаност между двете страни, която продължава и след приключването на регламентираните отношения. Ангажирането на институциите с темата за приемната грижа и свързаното с нея приемно родителство е особено актуална не само в Украйна и Молдова, но и в другите страни от бившия социалистически

⁵ www.dw.com>Нежеланите деца/Европа/DW?30.10.2012

⁶ Bulgaria.wearelumus.org>

⁷ www.openingdoors.EUMOLDOVA

⁸ OFF News 17.II.2015. Хиляди деца родени с ХИВ в Украйна през 2014 г.

⁹ Vesti.bg 14.05.2012. В Разград: толкова много приемни семейства

лагер. Според информация на Дойче веле от 2012 г., „никъде другаде по света няма толкова много изоставени деца, колкото в страните от бившия Източен блок – 600 000 невръстни живеят в домове за деца, лишени от родителски грижи“¹⁰. Местната власт и институциите се стремят да мотивират потенциалните приемни родители като търсят и допълнителни икономически стимули за тях, за да се преодолее социалното изключване на децата. Многобройни са сигналите, че децата в институциите страдат от липса на внимание и подкрепа, имат повече здравословни проблеми, забавя се проговарянето им или говорят често пъти неправилно и имат сериозни поведенчески смущения¹¹. Селищата, обитавани от бесарабски българи, са активно информирани и търсени за приемни семейства. И в двете страни инициативата да станат приемни родители се подема от жени, около петдесет годишни, чиито деца са пораснали и са напуснали селищата. Прави впечатление, че често именно такива синове и дъщери подтиквават родителите си да се ангажират с приемното родителство и да изберат професията „приемн родител“. Ангажираните с приемната грижа си осигуряват натрупване на стаж и години за пенсиониране в условията на стагнация и липса на работни места. Съпрузите им в повечето случаи са в пасивна позиция или са солидарни с женската стратегия за трудова заетост чрез приемно родителство, поради периферния си ангажимент (имат предвид по-слабото си участие в отглеждането на децата). Макар и плахо приемната грижа се оформя като една от възможните антикризисни семейни стратегии с добра перспектива в бъдеще. Ангажираните с нея не пропускат да подчертаят както хуманитарните си подбуди, така и дейностите, свързани с отглеждането на децата като „подмладяваща терапия“ за семейството и връщане на позабравени навици и връзки в семейната общност.

Институционалното отглеждане на деца е характерно за съветската система с видимо присъствие в постсъветския период, но е в процес на ускорено преодоляване. Приемните родители и служителите в институциите, контролиращи приемното родителство, в преобладаващата си част са социализирани по времето на социализма с изграждана ценностна система за гледане на деца в институции, когато са сираци или деца в риск. Според местната власт подобен парадокс налага нестандартен подход, който предстои да бъде анализиран, тъй като доскоро, както твърдят респондентите ни, *„даржавата налагаше отглеждането и възпитаването на тези деца да става в институции, а днес предлага на хората на село с големи къщи и стопанство, но с малки пенсии или безработни да ги гледат“* (м., около 50 г. Новая Ивановка). Очаква се ускорено нарастване на броя на семействата, които желаят да станат приемни родители, а за реализираните се като такива липсва точна статистика – колко са доброволните приемни семейства и колко професионалните, които освен финансова подкрепа за отглеждането на децата, получават и заплата за труда си. Благодарение на ангажираните с приемна грижа и в двете страни дългосроч-

¹⁰ www.dw.com>Нежеланите деца/Европа/DW/30.10.2012

¹¹ Пак там

ните негативни последици от ранното институционализиране са преодоляни, а социалните и финансовите ползи от това са огромни.

Представените антикризисни стратегии и трудова заетост шрихират малка част от реалните и потенциални възможности за получаване на доходи сред българите в Бесарабия. Те са актуални в първото десетилетие на новия век, когато икономическите промени са динамични, а работните заплати и места стават все по-ограничени. Голяма част от „работните позиции“, които бяха създадени или функционираха при социализма си отиват заедно с него или се „свиват“ значително, поради слаба ефективност и неконкурентноспособност, непрекъснато увеличаващите се дългове на държавните фирми, изкуствено подтисканата инфлация и т.н. След смяната на системата обстоятелствата налагат да се активират както общите, възприети и утвърдени модели за оцеляване, така и индивидуалните специфични адаптационни стратегии, които са характерни за националните малцинства. Сравнително бързата преориентация към пазарните отношения на българите в двете страни се дължи на тяхната гъвкавост. Те откриват нови алтернативи – например представители на българската диаспора първи тръгват на гурбет и са сред първите предприемачи в региона. Респондентите подчертават нарастналата роля на трудовата взаимопомощ в семейството, роднинския, приятелски или съседски кръг в ситуация на несигурност. Неизбежното намаляване на броя на жителите в бесарабските села поради задълбочените процеси на миграция и депопулация променя, пренарежда и води до появата на нови стратегии, свързани с нови очаквания както от страна на хората, които са напуснали селищата, така и на постоянните им обитатели.

Литература

Асенов, Красимир. 2017. Куфарната търговия: феномен на прехода или възстановяване на културната традиция? – В: *Антропология*, 4, 93–117. [Asenov, K. 2017. Kufarnata targovia: fenomen na prehoda ili vazstanoviavane na kulturnata traditsia? – *Antropologia*, 4, 93–117.]

Билсън, Андрю, Галина Маркова. 2007. *Обобщен доклад за оценка на програмата „Стратегическа деинституализация и реформа в грижата за деца в България и Молдова“*. Di-dete.bg [Bilsan, Andrew, Galina Markova. 2007. *Obobshten doklad za otsenka na programata “Strategicheska deinstitalizatsia I reforma v grizhite za detsa v Balgaria I Moldova”*, di-dete.bg].

Грек, Иван, Николай Червенков. 1993. *Българите от Украйна и Молдова. Минало и настояще*. София: ИК „Христо Ботев“. [Grek, Ivan, Nikolai Chervenkov. 1993. *Balgarite ot Ukraina I Moldova. Minalo i nastoiashte*. Sofia: IK “Hristo Botev”].

Джордано, Кристиян, Добринка Костова. 1997. Реприватизация без селяни. За устойчивостта на една пагубна българска традиция. – В: *Български фолклор*, 3–4, 130–144. [Giordano, Christian, Dobrinka Kostova. 1997. *Reprivatizatsia bez*

seliани. Za ustoichivostta na edna pagubna balgarska traditsia. – Balgarski folklor. 3–4, 130–144].

Димова, Лилия, Полина Радева. 2006. *Жените в неформалната икономика на България*. София: Фондация ЖАР/ АСА [Dimova, Lilia, Polina Radeva 2006. *Zhenite v neformalnata ikonomika na Balcgaria*. Sofia: Fondacia ZhAR/ASA].

Думиника, Иван. (съст) 2014. *Бесарабските българи: история, култура и език*. Кишинев. [Duminika, Ivan. (ed.) 2014. *Besarabskite balgari: istoria, kultura i ezik*. Kishinev].

Киссе, Антон. 2006. *Возрождение болгар Украины*. Одесса Оптимум. [Kisse, A. 2006. *Vozrozhdenie bolgar Ukrainai*. Odessa. Optimum].

Колева, Даниела. 2002. *Биография и нормалност*. София: Лик. [Koleva, Daniela. 2002. *Biografia i normalnost*. Sofia: Lik].

Лулева, Ана. 2008. Неформален труд и равенство между половете – В: *Българска етнология*, 2, 53–67. [Luleva, Ana. 2008. *Neformalen trud i ravenstvo mezhdu polovete v postsotsialisticheskoto balgarsko obshtestvo*. – *Balgarska ethnologia*. 2, 53–67]

Лулева, Ана, Милена Беновска-Събкова, Илия Недин. 2018. Стратегии за справяне с бедността в постсоциалистическото българско село. Примерът на община Сатовча. – *Балканистичен форум*, под печат [Luleva, Ana, Milena, Benovska-Sabkova, Iliya Nedin. *Strategii za spraviane s bednostta v postsotsialisticheskoto balgarsko selo*. Primerat na obshtina Satovcha. (rakopis)].

Матанова, Тая. 2012. Опит за преглед на изслезванията върху българска проблематика и българо-украински паралели в областта на етнологията и фолклористиката, проведени в Украйна и България от началото на XXI век. – *Българска украинистика*, 2, 98–117. [Matanova, Tanya. 2012. *Opit za pregled na izsledvaniata varhu balgarska problematika i balgaro-ukrainski paraleli v oblastta na etnologiata i folkloristikata, provedeni v Ukraina i Balcgaria ot nachaloto na XXI vek*.- *Balgarska ukrainistika*, 2, 98–117].

Пимпирева, Желя (съст.) 2012. *Бесарабските българи в постсъветското пространство. Култура, политика, идентичност*. София: Логис. [Pimpireva, Zh. (ed) 2012. *Besarabskite balgari v postsavetskoto prostranstvo*. Kultura, politika, identichnost. Sofia: Logis].

Рот, Клаус. 2003. Всекидневието на социализма и постсоциализма: поглед отвътре и отвън. – В: *Социализмът – реалност и илюзии. Етнологични аспекти на всекидневната култура*. София: ЕИМ [Rot, Klaus. 2003. *Vsekidnevieto na sotsializma i postsotsializma : pogled otvatre i otvan*. – V: *Sotsializmat – realnost i iliuzii*. Etnologichni aspekti na vsekidnevната kultura. Sofia: EIM].

Смолет, Елеонор. 1986. Икономика на бурканите. Родствените взаимоотношения в България: проучване. – *Социологически проблеми*, 6, 96–105. [Smolet, Eleonor. 1986. *Ikonomika na burkanite*. Rodstveni vzaimootnoshenia v Balcgaria: prouchvane. – *Sotsiologicheski problemi*, 6, 96–105].

Средкова, Соня. 2012а. Етнологични проучвания за бесарабските българи. – В: *Етнологията в България – история, методи, проблеми*. Акад. Со-

фия Издателство „Проф. Марин Дринов“: [Sredkova, Sonya. 2012a. Etnolozhki prouchvania za besarabskite balgari. – V: etnologiata v Balgaria – istoria, metodi, problemi. Sofia: Logis].

Средкова, Соня. 2012б. Криза и всекидневие на бесарабските българи в постсоциалистическия период. – В: Пимпирева и др. (съст.). *Бесарабските българи в постсъветското пространство. Култура, политика, идентичност*. София: Логис, 280–302. [Sredkova, Sonya. 2012b. Kriza i vsekidnevie na besarabskite balgari v postsotsialisticheskia period. – V: Besarabskite balgari v postsavetskoto prostranstvo. Kultura, politika, identichnost. Sofia: Logis].

Средкова, Соня. 2014а. Трудови миграции на бесарабските българи в постсоциалистическия период. – *Българска етнология*, 2, 190–204. [Sredkova, Sonya 2014. Trudovi migratsii na besarabskite balgari v postsotsialisticheskia period. – *Balgarska etnologia*, 2, 190–204].

Средкова, Соня. 2014б. Съвременни трудови миграции на бесарабските българи (стратегии и перспективи). – В: *Трети международен конгрес по българистика 23–26. 05, 2014 г.*, 71–84. [Sredkova, Sonya. 2014b. Savremenni trudovi migratsii na besarabskite balgari (strategii i perspektivi). – V: *Treti mezhdunaroden kongres po balgaristika 23–26.05, 71–34*].

Хоткина, Зоя, А. 2002: Гендерный подход к исследованию неформальной экономики. – В: Е. Б. Мезенцева (сост.) *Гендер и экономика: мировой опыт и экспертиза российской практики*. Москва [Hotkina, Zoya A. 2002. Gendernii podhod k izsledovaniu neformalnoi ikonomiki. – E. B. Mezenceva (sost.) *Gender I ekonomika: morovoi opit I ekspertiza rossiiskoi praktiki*. Moskva.].

Чавдарова, Таня. 2001. *Неформалната икономика*. София: „Лик“. [Chavdarova, Tanya. 2001. *Neformalnata ikonomika*. Sofia: “Lik”]

Чуфарличева, Нина 2006. Общността на българските преселници в Бесарабия в състояние на преход към демокрация (90-те г. на 20 век). – В: *Алманах „Родолюбец“*, №7, 332–337. [Chufarlicheva, Nina. 2006. Obshtnostta na balgarskite preselnitsi v Besarabia v sastoianie na prehod kam demokratsia (90-te g. na 20 vek). – V: *Almanah “Rodoliubets”*, 7, 332–337.]

Янчева, Яна. 2017. *Декорективизация в Украйна и Молдова – икономически и социални последиствия върху живота на българското население* (ръкопис). [Pancheva, Ia. 2017. *Dekolektivizatsiata v Ukraina I Moldova – ikonomicheski I sotsialni posledstvia varhu zhivota na balgarskoto naselenie* (rakopis).

Доцент д-р Соня Средкова
Институт за етнология и фолклористика с етнографски музей при БАН
Московска 6А
1000 София
E-mail: soniasredkova@abv.bg